

ДО ПИТАННЯ ЕВАКУАЦІЇ «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЮ РЕЙХУ (КІНЕЦЬ 1943 – ПОЧАТОК 1944 рр.)

У статті, на широкій історіографічній та джерельній базі, проаналізовано правовий та фактичний статус етнічних німців України в період адміністративного переселення (1943-1944 рр.).

Ключові слова: адміністративні переселенці, Трансністрія, обоз, «фольксдойче».

Тема Другої світової війни протягом десятиріч розглядалася в радянські часи з політичних, ідеологічних, але не з історичних позицій. Чимало фактів або замовчувалися, або свідомо перекручувалися. Питання перебування певних верств населення на окупованій території, автоматично позбавляло їх довіри з боку радянської влади. Враховуючи це, особливої актуальності набувають питання об'єктивного, незаангажованого висвітлення проблематики Другої світової війни. Саме тому сьогодні актуалізується вивчення трагічної долі етнічних німців, що стали розмінною монетою двох протидіючих сторін.

Метою даної статті є аналіз евакуаційної політики окупаційної нацистської влади по відношенню до «фольксдойче».

При написанні статті були використані загальнонаукові та спеціально – історичні методи. Зокрема, конкретно – пошуковий (історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми), хронологічний (розгляд динаміки подій у часовій послідовності), критичний метод (виявлення достовірних конкретно – історичних фактів) та метод статистичного кількісного аналізу (вивчення кількісного складу населення під час окупації та під час евакуації до Рейху).

Одними з перших потрапили у списки неблагонадійних етнічні німці, тобто радянські громадяни, що мали німецьке походження, проживали в Україні і на початковому етапі окупації мали певні преференції з боку нової німецької влади [1]. З метою послідовного розгляду проблеми адміністративного переселення фольксдойче України у 1943-1944 роках проаналізуємо історіографію даного питання та дослідимо історичні джерела.

Тема адміністративних переселенців фактично не розглядалась радянськими істориками. З розпадом СРСР науковці отримали змогу відшукувати забуті, або раніше заборонені архівні матеріали, які б дали змогу відкрити нові сторінки історії. Такий пошук дав можливість звернутися до теми «фольксдойче», їх трагічної долі.

Після об'єднання Німеччини в німецькій історіографії посилились тенденції до вивчення питань пов'язаних із становищем «фольксдойче» в період війни, окупації та післявоєнних років. Дослідником А.Айсфельдом проаналізовано правовий та фактичний статус етнічних німців України в період адміністративного переселення (1943-1944 рр.). Акцентовано увагу на питаннях правового статусу етнічних німців, тобто зарахування їх до категорії «фольксдойче» німецькими та радянськими органами, підстави та наслідки цього [2]. Серед публікацій вчених Німеччини про події 1943-1944 рр. виділяються роботи німецької дослідниці І.Фляйшхауер. Дослідження І. Фляйшхауер «Третій Рейх і німці в Радянському Союзі» демонструє широкий спектр взаємозалежних історичних умов і подій, якими була пов'язана доля німецького населення СРСР у 40-х роках [3]. Російський історик В.Земськов звернув увагу на те, що до категорії «фольксдойче» були віднесені і депортовані, перш за все члени родин німців, які мешкали на території Київській, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Одеської та Миколаївської областей [4]. Що стосується вітчизняних істориків варто пригадати А. Петрова, який розглянув становище й долю «фольксдойче» в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941-1944 рр.). Праця побачила світ у Києві у 2009 році [5].

Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській

історіографії існує потреба комплексного дослідження трагедії окресленого етносу, вивчення різноманітних аспектів даної проблематики.

З ускладненням ситуації на фронті окупаційна влада вживала заходів з передислокації установ і переселення цивільних із зони німецької військової адміністрації. З архівного документу відомо, що на територію Молочанських колоній (Запорізька область) від травня до червня 1942 року відбувалось переселення етнічних німців у кількості близько 4000 осіб. В одному із донесень гарнізонної комендатури Харкова йдеться, що влітку 1942 року з міста та його околиць трьома ешелонами відправлено 1386 «фольксдойче» в район Гальбштадта (Молочанська, Запорізька область). З липня до серпня 1942 року за розпорядженням окупаційної влади з Харківської області до Запоріжжя переселили ще 400 осіб.

Слід зазначити, що для самих «фольксдойче» переселення з прифронтової зони до більш безпечних районів мало й позитивний бік. Адже навесні та на початку літа 1942 року, у ході невдалого контрнаступу Червоної армії, органам НКВС вдалося провести депортацію німців.

Здійснюючи переселення етнічних німців із прифронтової смуги, німецька влада прагнула створити на території Молочанських колоній моноетнічний район. Тут після депортації восени 1941 року залишалось чимало порожніх будинків. За даними канадської дослідниці М.Епп, близько 50% родин у Молочанських колоніях у 1941 року залишилися без чоловіків. Варто сказати, що курс на створення німецьких анклавів здійснювався не лише в Україні, а й на теренах окупованої Литви, куди протягом 1942-1943 років за сприянням Колонізаційного штабу СС було переселено 30 тисяч німецьких колоністів [6].

За даними російського науковця П. Поляна загалом на окупованій нацистами території всіх українських земель і рейхскомісаріату Україна і теренів Східної України, які знаходилися під військовою юрисдикцією групи армій «Південь», і румунської Трансністрії, і дистрикту Галичина знаходилося близько 330-340 тисяч етнічних німців – колишніх радянських громадян. Це число є достатньо великим. Точний підрахунок німецького населення окупованої нацистами України є проблематичним не лише через воєнне лихоліття та розчленованість українських земель між різними окупаційними адміністративними структурами, а й тому, що, по-перше, багато хто з місцевого населення видавав себе за німців виходячи з кон'юнктурних міркувань; а, по-друге, самі «фольксдойче» нерідко являли собою досить строкату етнічну групу: серед них було багато «нечистокровних» німців, що суттєво ускладнювало демографічні підрахунки [7].

У лютому 1943 року після розгрому німців під Сталінградом військова влада стала їм змінювати, есесівські штаби почали втілювати в життя останню велику переселенську акцію. Близько 350 000 фольксдойчів, організованих в численні обози, в основному, з Придністров'я і окупованій німцями частині України, стали переселяти в якості адміністративних переселенців в Східну Німеччину і в тодішній Вартегау, де багато з них отримали німецьке громадянство.

9 квітня 1943 року рейхскомісар із «зміцнення» німецької народності розпорядженням № 4/I/43 конкретизував коло осіб, які могли отримати статус і відповідно, посвідчення (Umsiedlerausweis). До них були віднесені «фольксдойче», які мешкали до 22 червня 1941р. на окупованій радянській території (крім територій, з яких було проведено переселення ще до початку війни) [8].

19 травня 1943 року Гітлер підписав указ про надання німецького громадянства етнічним німцям, які вже служили в частинах вермахту, СС, поліції чи організації «Годт». Особам, які поступали на службу в ці частини після введення в дію цього указу, німецьке громадянство надавалось із дня зарахування до служби [9].

19 травня 1943 року оприлюднене розпорядження міністра внутрішніх справ і міністра окупованих східних територій про надання німецького громадянства особам, включеним до розділів 1 і 2 реєстру «Етнічні німці України». Етнічні німці, включені до розділу 3, отримували німецьке громадянство тимчасово, терміном на 10 років, протягом яких могли «виправдати виявлену їм довіру». Якщо вони цю довіру виправдовували до закінчення 10-літнього терміну, громадянство могло надаватися раніше [10].

Особи, віднесені до I та II категорії за реєстром «Volkliste» отримували посвідчення

синього кольору, III категорії реєстром «Volkliste» - зеленого кольору. В синіх посвідченнях фіксувався запис, що підтверджував німецьке громадянство власника посвідчення. В зелених посвідченнях стояв штамп, що підтверджував отримання власником посвідчення німецького громадянства на випробувальний термін («Inhaber besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit auf Widerruf») [11].

«Фольксдойче», що отримували німецьке громадянство, не отримували разом з тим рівних з «рейхсдойче» прав та привілеїв. Згідно з циркуляром рейхскомісаріату Україна від 18 вересня 1943 року не можна було прирівнювати заробітну плату «фольксдойче» до плати німецьких підданих - «рейхсдойче» до затвердження відповідних інструкцій [12].

У жовтні 1943 року керівництво СС здійснило спробу поселити евакуйованих зі східних областей України німців уздовж українських областей, долучених до складу Рейху, і таким чином підсилити його східні рубежі. На нараді керівництва РКУ 13 листопада 1943 наголошувалося, що «фольксдойче» всього райхскомісаріату чисельністю приблизно 150 000 осіб перебувають в русі [13].

Після наступу радянських військ більша частина окупованої України передавалася під контроль військової адміністрації, рейхскомісаріат Україна припинив своє існування. Разом з відступаючою німецькою армією, відступали і етнічні німці, які побоювалися переслідування з боку радянської влади, так почалась евакуація цивільного населення. Обоз чисельністю близько 85000 чоловік, які раніше мешкали поблизу Грунау, Гальбштадта, Прішиба і Кронау, розтягся від м. Вознесенська (Миколаївська область) до Вінниці. Де які з них переселялися вже декілька разів. Ці переселенці бажали осісти в районі Бугу, тому німецькій адміністрації не вдалося забезпечити просування обозів до Поділля [14].

В січні 1944 року в цій ситуації опинилися і німці Трансністрії. Офіційно евакуація розпочалась 12 березня 1944 року. Наказ про евакуацію окремих населених пунктів надходив здебільшого тоді, коли вже було чути гул наближаючого фронту. Обози формувалися швидко та прискореним темпом направлялись до Дністра. Більше 108000 чоловік змушені по весняному бездоріжжю осилити шлях у 2000 км до Вертегау [15].

Вказана евакуація проводилася за рішенням окупаційної влади і отримала назву «адміністративне переселення». У населення практично не було вибору, так як переселення проходило під управлінням і охороною окупаційної влади, що слідкувала за тим, щоб всі німці та члени їх родин, тобто «фольксдойче» зайняли належне місце в обозі. Що ж стосується самих етнічних німців, то практично в кожній родині хтось був арештований і повернення НКВС нічого доброго етнічним німцям не передбачало [16].

Суперечливість політики німецької влади по відношенню до етнічних німців на окупованих територіях СРСР не дає підстав стверджувати про їх привілейоване становище. Не маючи вибору, вони стали частиною тих людських ресурсів, які використовувалися політичним та військовим керівництвом Німеччини для досягнення своїх цілей. Воля самих етнічних німців мала значення тільки в тих випадках, коли вона співпадала з визначеною для них роллю [17].

Етнічні німці, які не захотіли залишити свою Батьківщину, ухилившись від адміністративного переселення були заарештовані НКВС по звільненню українських земель від німецьких військ.

Ще до початку адміністративного переселення з території Трансністрії, 7 січня 1944 року Л. Берія підписав наказ про організацію на базі Чорногорської колонії НКВС в Красноярському краї спеціального табору для «фольксдойче» знайдених на різних територіях України [18].

Прийняття німецького громадянства, відповідно до рішення Особливої наради НКВС СРСР, каралося направленням до зазначеного спецтабору, а пізніше до Новосибірської області терміном на 5 років. Члени родин таких громадян висилались на спецпоселення без визначення терміну [19].

Оскільки такими громадянами перш за все ставали ті хто не покидав Україну, то ймовірніше, розглядалися і ті справи, в яких було доказано приналежність до групи етнічних німців, тобто «фольксдойче».

Таким чином, розглядаючи питання становища етнічних німців та їх подальшу евакуацію

на територію Рейху, ми можемо стверджувати про вимушений та примусовий характер процесу. Німецьке населення Півдня України не було одноставним у беззастережній підтримці окупаційної військової адміністрації і місцевого управління. Опинившись у вихорі протиборства потужних військових і ідеологічних сил, «фольксдойче» було поставлено перед потребою зробити важкий вибір, який в практичному плані виявився для багатьох тупиковим в їх подальшій долі. Через що вони стали жертвами обставин військового та ідеологічного протистояння найбільших імперій ХХ століття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Петрова А.І. Становище й доля фольксдойче в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941-1944 рр.). Історія (збірка наукових праць) : Збірник праць. – К., 2009.- 500 с.
2. Айсфельд А.. До питання становища німецького населення в Україні в 1941 - 1949 рр. // Гілея: наук. вісник. Вип. 37 – 2010.
3. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion, Nr. 46. – Stuttgart, 1983.
4. Земськов В. Спецпоселенці в СРСР. 1930-1960. / В. Земськов. – М.: Наука, 2003. – 115 с.
5. Петрова А.І. Становище й доля фольксдойче в генеральній окрузі Волинь-Поділля (1941-1944 рр.). Історія (збірка наукових праць) : Збірник праць. – К., 2009.- 500 с.
6. Epp M. Moving Forward, Looking Backward: The Great Trek from the Soviet Union, 1943-1945 // Journal of Mennonite Studies. – Vol. 16 (1998). – P. 59-75.
7. Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / Іванов О.Ф., Іваньков І.О. // Український історичний журнал. – 2005. - №5. - С.87.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206, Оп.6, Спр. 279.
9. Erlaß des Führers über den Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch Einstellung in die deutsche Wehrmacht, die Waffen-SS, die deutsche Polizei oder die Organisation Todt vom 19/ Mai 1943 // Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordngen). Nr/ 12 (25 Juni 1943),, s. 93.
10. Verordnung über die Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volkliste der eingetragenen Personen vom 19/ Mai 1943// Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordngen). Nr/ 12 (25 Juni 1943),, s. 93-94.
11. Aufnahme der Volksdeutschen in die Deutsche Volkliste und Aushändigung der Volkstumsausweise // Zentralblatt des Reichskommissariats für die Ukraine. Nr.31. (3. Juli 1943) – s. 514.
12. Lohn und Arbeitsbedingungen der Angehörigen der Deutschen Volkliste Ukraine vom 18. September 1943 // Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine. Teil I (Verordnungen). Nr. 12 (25. Juni 1943).
13. Айсфельд А. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. – С. 617.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206, Оп.5, Спр. 15., 692 арк.
15. Fleischhauer I.. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. – Stuttgart, 1983. s. 224.
16. Айсфельд А. До питання становища німецького населення в Україні в 1941 — 1949 рр. // Гілея: наук. вісник. - Вип. 37. – 2010.
17. Айсфельд А. До питання становища німецького населення в Україні в 1941 — 1949 рр. // Гілея: наук. вісник. - Вип. 37. – 2010.
18. Сталинские депортации 1928 – 1953: Документы/ Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М., 2005. – С.с. 609-610.
19. Державний архів Російської Федерації. Ф.Р. – 9479с, Оп.1, Спр.836, 220 арк.

N.A. GERUS – BAKHTINA

TO THE QUESTION OF THE EVACUATION OF THE «VOLKSDEUTSCHE» THE SOUTH OF UKRAINE TO THE TERRITORY OF THE REICH IN LATE 1942 AND EARLY 1944.

Analyzed the legal and actual status of the ethnic Germans of Ukraine in the period of administrative resettlement (1943-1944).

Key words: *administrative settlers, Transnistria, wagon train, «Volksdeutsche».*

Н.А. ГЕРУС-БАХТИНА

К ВОПРОСУ ЭВАКУАЦИИ «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» ЮГА УКРАИНЫ НА ТЕРРИТОРИЮ РЕЙХА В КОНЦЕ 1942 - НАЧАЛЕ 1944 ГОДОВ.

Проанализированы правовой и фактический статус этнических немцев Украины в период административного переселения (1943-1944 гг.).

Ключевые слова: *административные переселенцы, Транснистрия, обоз, «фольксдойче».*